

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit. The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
<https://kksu.co.in/>

Digitization was executed by NMM

<https://www.namami.gov.in/>

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
<https://egangotri.wordpress.com/>

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M-3002 विषय काव्य

नाव श्रीरघुवंशमहाकाव्य

लेखक/लिपीकार धर्मसिंह

पृष्ठ 23 काळ पुर्ण/अपुर्ण

संग्रामेति संग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूताः सहस्रं बाह्वो यस्य स तथोक्तः युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यत इत्यर्थः अष्टादशसूक्ष्मेषु निरवाताः स्थापिताः यूपाः येन स तथोक्तः सर्वक्रतुयाजी सार्वभौमश्चेति भावः जरायुजादिसर्वभूतरंजनादनन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य स तथोक्तः योगी ब्रह्मविद्वानित्यर्थः सकिल भगवतो दत्तात्रेया लब्धयोग इति प्रसिद्धिः कृतवीर्यस्यापत्यं पुमान् कार्तवीर्यो नाम राजा बभूव किलेति अयंचास्य महिमा सर्वोपि दत्तात्रेयचरणप्रसादलब्ध इति भावः

संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशदीपनिरवातयूपः अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ३८ अकार्यचिंतो समकालमेव प्रादुर्भवश्चापधरः पुरस्तात् अंतःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयविनेता ३९

ते दृश्यते ३८ अकार्येति विनेता शिक्षको यः कार्तवीर्यः अकार्यस्यासत्कार्यस्य चिंतया अहं चौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्या समकालमेककालमेव यथा तथा पुरस्तादग्रे चापधरः प्रादुर्भवन् प्रजानां प्रजास्यासंततो जन इत्यमरः अंतःशरीरेषु अंतःकरणेषु शरीरशब्देनैन्द्रियं लक्ष्यते अविनयमपि विकर्मापि प्रत्यादिदेशमानसापराधमपि निवारयामासेत्यर्थः अन्येतु बाह्यापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ३९

ज्याबंधेति ज्यायामौर्वाः बंधेन निस्पंदानिश्चेषाभुजायस्य तेन निःश्वसती ज्याबंधोपरोधात् दीर्घनिःश्वसती
वक्त्रपरंपरायस्य दशमुखस्य तेन निर्जितवासवेनेंद्रविजयिना अत्रेन्द्रादयोप्यनेन जितप्राया एवेति भावः लंकेश्व
रेण दशास्येन यस्य कार्तवीर्यस्य कारागृहे बंधनागारे कारास्या बंधनालय इत्यमरः आप्रसादादनुग्रहपर्यंतमुषि
तं स्थितम् न पुंसके भावेक्तः एतत्प्रसादादेव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्रमिति भावः ४० तस्यान्वयेति आग

ज्याबंधनिस्पंदभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरंपरेण कारागृहे निर्जितवास
वेन लंकेश्वरेणोषितमाप्रसादात् ४० तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इ
त्यागमवृद्धसेवी येन श्रियः संश्रयदोषरूढस्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ४१

मवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीप इति रव्यात इति शेषः एष भूपतिस्तस्य कार्तवीर्यस्यान्वये वंशे जातः येन प्रतीपेन सं
श्रयस्य पुंसो दोषैर्व्यसनादिभिः रूढमुत्पन्नं श्रियः संबन्धिस्वभावलोला प्रकृतिचंचलेत्येवं रूपमयशो दुष्कीर्तिः प्र
मृष्टं निरस्तं दुष्टाश्रयत्यागशीलायाः श्रियः प्रकृतिचापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पित इत्यर्थः अयं तु दोषराहित्या
न कदाचिदपि श्रिया त्यज्यत इति भावः ४१

आयोधनइति यः प्रतीपः आयोधनेयुद्धे कृष्णवर्त्मानिमग्निं सहायमवाप्य क्षत्रियाणां कालरात्रिं संहाररात्रिमित्य
र्थः रामपरश्वधस्य जामदग्न्यपरशोः द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधइत्यमरः शितां तीक्ष्णां धारां मुरवम्
रवङ्गादीनां च निशितमुरवे धाराप्रकीर्तितेति विश्वः उत्पलपत्रस्य सार इव सारोयस्यास्तां तथा भूतां संभावयति मन्यते
एतन्नगरजिगीषयागतान् रिपून् स्वयमेव धक्ष्यामीति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरोयं राजा दत्त्येते तथागताः शत्र

आयोधने कृष्णागतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् धारां शितां रामप
रश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसारम् ४२ अस्यां कलक्ष्मी भवि दीर्घबाहो माहि
ष्मती वप्रनितंबकांची प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि मे क्षितुमस्ति कामः

वइति भारती कथानुसंधेया ४२ अस्येति दीर्घबाहोः अस्य प्रतीपस्यां के लक्ष्मी भवि एनं वृणीष्वेत्यर्थः अनेनायं
विष्णु तुल्य इति ध्वन्यते माहिष्मती नामास्यनगरी तस्याः वप्रः प्राकारः स एव नितंबस्तस्य कांची रशना भूतां जला
नां वेण्या प्रवाहेण रम्यां ओघः प्रवाहो वेणी चेति हलायुधः रेवां नर्मदां प्रासादजालैर्गवाक्षैः जालं समूह आ
नायेगवाक्षक्षारकावपीत्यमरः प्रेक्षितुं काम इच्छा तवास्तियदि ४३ ५ ५ ५

रघु.टी.

१२

तस्याइति प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोऽपि दर्शनीयो पीत्यर्थः सक्षितीशः शरदाप्रमृष्टांबुधरो परोधः
निरस्तमेघावरणः पर्याप्तिकलः पूर्णकलः शशी नलिन्या इव तस्या इंदुमत्याः रुचयेन बभूव रुचिं नाजीजनत्
इत्यर्थः लोकोभिन्नरुचिरिति भावः ४४ साशूरेति लोकांतरे स्वर्गादावपि गीतकीर्तिमाचारेण शब्दयो

सर्ग.

६

तस्याः प्रकामं प्रियं दर्शनोऽपि न सक्षितीशो रुचये बभूव शरत्प्रमृष्टांबुधरो
परोधः शशीव पर्याप्तिकलो नलिन्याः ४४ साशूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य
लोकांतरगीतकीर्तिमाचारशब्दोभयवंशादीपशब्दांतरक्ष्याजगदेकुमारी ४५

रुभयोर्वंशयोर्मतृपितृकुलयोर्दीपं प्रकाशकं उभयवंशोत्पन्नोभयपक्षवत् निर्वाहः शूरसेनानां दे
शानामधिपतिं सुषेणं नाम नृपतिं उद्दिश्याभिसंधाय शब्दांतरक्ष्यांतः पुरपालिकया कर्मण्यणि
टिहृतिर्गप सा कुमारी जगदे ४५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

१२

नीपेति यज्वा विधिवदिष्टवान् सूर्यजोर्द्धनिप्रत्ययः एषपार्थिवो नीपानामन्वयोयस्येति नीपान्वयः नीपवंशजः-
यं स्रुषेणं आश्रित्यगुणैर्ज्ञानमौनादिभिः शांतं प्रसन्नं सिद्धाश्रममृष्याश्रममेत्य प्राप्य सत्त्वेर्गजसिंहादिभिः प्रा-
णिभिरिव नैसर्गिकः स्वाभाविकोपि परस्परं विरोधः उत्सृजे त्यक्तः ४६ यस्येति हिमांशोः कांतिश्चंद्र-
किरण इव नयनयोरभिरामायस्य स्रुषेणस्य कांतिः शोभा आत्मगेहे स्वभवने सन्निविष्टा संक्रांता अवि-

नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परं सिद्धाश्रमं शांतमिवै-
त्यसत्त्वे नैसर्गिकोऽप्युत्सृजे विरोधः ४६ यस्यात्मगेहे नयनाभिरामाकांति-
हिमांशोरिव सन्निविष्टा हर्म्याग्रिमं संरूढां कुरेशु तेजो विषत्वं रिपुमंदिरेषु
४७

षत्वं विसोढुमशक्यं तेजः प्रतापस्तु हर्म्याग्रिषु धनिकमंदिरप्रांतं हर्म्यादिधनिनां वासो भवनागारमंदिरमिति
चामरः संरूढास्तृणांकुरायेषां तेषु शून्येष्वित्यर्थः रिपुमंदिरेषु शत्रुनगरेषु मंदिरं नगरे गृहं इति विश्वः सन्नि-
विष्टं स्वजनाल्हादको द्विषंतपश्चेति भावः ४७

रघुटी
१३

यस्येति यस्यस्रपेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमये अवरोधानामन्तःपुरांगनानां स्तनेषु चंदनानां मलयजानाम्
प्रक्षालनाद्देतोः कलिंदो नाम शैलः तत्कन्यायमुना यद्वा कलिं दोषं घतिरवडयतीति कलिंदः सूर्यस्तस्य कन्यायमुना
कालिंदी सूर्यतनयायमुना शमनस्वसेत्यमरः मथुरायां गंगाभावं सूचयत्यपिशब्दः कालिंदीतीरे मथुरालवणास्फुरव
धकाले शत्रुघ्नेन निर्मास्यत इति वक्ष्यति तत्कथमधुना मथुरासंभव इति चिंत्यम् मथुरा मथुरापुरीति शब्द

सर्ग.
६

यस्यावरोधस्तनचंदनानां प्रक्षालनाद्धारिविहारकाले
कलिंदकन्यामथुरांगतापि गंगोर्मिसंपृक्तजलेव भाति ४८

भेदप्रकारः यद्वा सान्येति मथुरानामास्यराज्ञो नगरीं गता प्राप्तापि गंगाया विप्रकृष्टापीत्यर्थः गंगाया भा
गीरथ्या ऊर्मिभिः संसृक्तजलेव भाति धवलचंदनसंसर्गास्त्रियागादन्यत्रापि अत्र गंगासंगते व भातीत्यर्थः
सितासितेहि गंगायमुन इति घंटापथः ४८

१३

त्रस्तेनेति ताक्ष्यात् गरुडात् त्रस्तेन यमुना ओकः स्थानं यस्य तेन कालियेन नाम्ना नागेन विसृष्टं किल अभय
दाननिष्क्रयत्वेन दत्तं किलेत्येतित्ये वक्षस्थलव्यापिरुचं मणिं दधानो यः सुषेणः सकौस्तुभं विष्णुं कृष्णं हेपय
तीव व्रीडयतीव अर्त्तिहृत्वादिना पुगागमः कौस्तुभमणोरप्युत्कृष्टोयं मणिरिति भावः ४९ संभाव्येति

त्रस्तेन ताक्ष्यात् किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनो कसायः वक्षस्थलव्यापिरुचं
दधानः सकौस्तुभं हेपयतीव विष्णुं ४९ संभाव्य भर्तारि मसु युवानं मृदुप्रवालोत्त
रपुष्पशय्ये वृंदावने चैत्ररथादनूने निर्विशयतां सुंदरियोवनश्रीः ५० ५

युवानमसु सुषेणं भर्तारिं संभाव्य मत्वा पतित्वेनांगीकृत्येत्यर्थः मृदुप्रवालोत्तरा उपरिप्रस्तारित कोमलपल्लवापु
ष्पशय्या यस्मिन् चैत्ररथात्कुबेरी घानादनूने वृंदावने वृंदावननामक उद्याने हे सुंदरि यौवनस्य श्रीः यौव
नफलं निर्विशयतां भुज्यताम् ५० ५ ५ ५

अध्यास्येति प्रावृषिवर्षासि कांतासु गोवर्द्धनस्याद्रेः कंदरासु दरीषु दरीतु कंदरो वास्त्रीत्यमरः अंममः पृष
तौर्बिंदुभिरक्षितानिसिक्तानि शिलायां भवं शैलेयं शिलाजंतु च शैलेयमिति यादवः यद्वा शिलापुष्पारव्य ओ
षधि विशेषः कालानुसार्य वृद्धाश्मपुष्पजं च शिलाजंतु शैलेयमित्यमरः शिलायाद इत्यत्र शिलायादित्योगवि

अध्यास्यन्चांमः पृषतोक्षितानि शैलेयगंधीनि शिलातलानि कलापिनां प्रावृ
षिपश्य नृत्यं कांतासु गोवर्द्धन कंदरासु ५१ नृपंतमावर्तमनोज्ञनाभिः साव्यत्यगा
दन्यवधूर्मावित्री महीधरं मार्गवशादुपेतं स्त्रोतोवहा सागरगामिनीव ५२

भागादिवार्थेऽप्रत्ययः तद्गंधवंति शैलेयगंधीनि शिलातलान्यध्यास्याधिष्ठाय कलापिनां बहिर्णां नृत्यं पश्य ५१
नृपमिति स्यादावर्तो भिसां मम इत्यमरः आवर्तेनि मनोज्ञानाभिर्यस्याः सा इदं च नदीसाम्यार्थमुक्तम् अन्य
वधूरन्यपत्नी भवित्री भाविनी सा कुमारी तं नृपं सागरगामिनी सागरगंत्री स्त्रोतोवहा नदीमार्गवशादुपेतं प्रा
प्तं महीधरं पर्वतमिव व्यत्यगात् अतीत्यगता ५२

अथेति अथ मुजिष्याकिंकरी सुनंदा मुजिष्याकिंकरीमतेति हलायुधः अंगदाश्लिष्टमुजं केयूरनन्दबाहुं सादि
तशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गं हेमांगदं नाम कलिंगनाथं आसेदुषीं आसन्ना मबालेदुसुरवीं पूर्णैदुसुरवीं बालां
इंदुमतीं वभाषे ५३ असाविति महेन्द्राद्रेः समानसारः तुल्यस्थेमा असौ हेमांगदः महेन्द्रस्य नाम कुलपर्वत

अथांगदाश्लिष्टमुजं मुजिष्या हेमांगदं नाम कलिंगनाथम् आसेदुषीं सादित
शत्रुपक्षं बाला मबालेदुसुरवीं वभाषे ५३ असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्म
हेन्द्रस्य महोदधेश्च यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रा सुयातीव पुरो महेन्द्रः ५४

स्य महोदधेश्च पतिः स्वामी महेन्द्रमहोदधी एवास्य गिरिजलदुर्गे इति भावः यस्य यात्रासु क्षरतां मदस्त्रावि
णां सैन्यगजानां छलेन व्याजेन महेन्द्रो महेन्द्राद्रिः पुरो गेयातीव अद्रितुल्या अस्य गजा इत्यर्थः ५४ ५९

रघु.टी.

१५

ज्याघातेति सुभुजश्चापभृतांपुरोगो धनुर्धराग्रेसरोयः बंदीकृतानांप्रगृहीतानां प्रग्रहोपग्रहोर्बंघामित्यमरः रिपु
श्रियां सांजनो बाष्पसेको ययोस्ते कज्जलमिश्राश्रुसिक्ते इत्यर्थः द्वेपद्मतीद्वे द्वौ मार्गाविव ज्याघातानां मौर्वीकिणा
नारेरेवेराजी भुजाभ्यां विभर्ति द्विवचनात्सव्यसाचिल्वंगम्यते रिपुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात्तद्गतरेखयोस्त
त्पद्मतित्वेनोत्प्रेक्षा तयोः श्यामत्वात्सांजनाश्रुसेकोक्तिः ५५ यमिति आत्मनः सद्यनि स्मृतं हेमांगदं

सर्ग.

६

ज्याघातलेखे स भुजो भुजाभ्यां विभर्तियश्चापभृतांपुरोगः रिपुश्रियां सांज
न बाष्पसेके बंदीकृतानामिव पद्मतीद्वे ५५ यमात्मनः सद्यनिसन्निकृष्टो मंदध्व
नित्याजितयामतुर्यः प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यणविएव सुसम् ५६

सद्यनः सन्निकृष्टः समीपस्थः अतएव प्रासादवातायने दृश्यवीचिः मंद्रेण गंभीरेण ध्वनिना त्याजितो वि
सर्जितः यागस्य तुर्यः प्रहरावसानसूचकवाद्येन सतथोक्तः मंदस्तु गंभीर इत्यमरः द्वौ यामप्रहरो समा
वित्यमरः अणविएव प्रबोधयति अणवस्यैव तुर्यकार्यकारित्वात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः समुद्रस्यापि सेव्यः कि
मन्येषामिति भावः ५६

१५

अनेनेति अनेनराजासांर्द्धं तालीवनेर्मर्मरेषु मर्मरेति ध्वनत् अथमर्मरः स्वनितेवस्त्रपणानामित्यमरवचना
त् गुणपरस्यापिमर्मरिशब्दस्य गुणि परत्वं प्रयोगादवसेच्यं अंबुराशेस्तीरेषु द्वीपांतरेभ्य आनीतानि लवंगपु-
ष्पाणि देवकुसुमानियेकैः लवंगंदेवकुसुममित्यमरः मरुद्भिर्वीतैः अपाकृताः प्रशमिताः स्वेदस्यलवाः बिंदवो

अनेनसांर्द्धं विहरांबुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु द्वीपांतरानीतलवंगपुष्पै
रपाकृतास्वेदलवामरुद्भिः ५७ प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीयाविदर्भराजावर
जातयेवम् तस्मादपावर्तत दूरकृष्टानीत्येवलक्ष्मीः प्रतिकूलदेवात् ५८

यस्याः सा तथाभूतासतीत्वं विहरक्रीड ५७ प्रलोभितेति आकृत्यारूपेणलोभनीया आकर्षणीयानतुवर्णनमा
त्रेणेत्यर्थः विदर्भराजावरजा भोजानुजाइंदुमती तथासूनंदया एवंप्रलोभिताप्रचोदितापि नीत्या पुरुषाकारेण
दूरकृष्टा दूरमानीतालक्ष्मीः प्रतिकूलं देवं यस्य तस्मात्सुंसइव तस्माद्देमांगदात् अपावर्तत प्रतिनिवृत्ता ५८

रघु.टी.
१६

अथेति अथद्वारेनियुक्ता दौवारिका स्नानंदा तत्रनियुक्तइतिलकप्रत्ययः द्वारादीनांचैत्येजागमः आकारेणदेव-
समानं देवतुल्यरूपं उरगारव्यस्यपुरस्य पांड्यदेशे कान्यकुब्जतीरवर्तिनागपुरस्यनाथमेत्य प्राप्य हेचकोराक्षिइ-
तोविलोकयेति पूर्वानुशिष्टां पूर्वमुक्तां भोजस्यराज्ञोगोत्रापत्यंस्त्रियं भोज्यामिंदुमतीं कौड्यादिभ्यश्चेत्यत्र
भोजः स्त्रियइत्युपसंख्यानात् ष्यङ् प्रत्ययः यङश्चावितिचाप् निजगाद उवाच इतोविलोकयेति पूर्वमुक्तां

अथोरगारव्यस्यपुरस्यनाथंदौवारिकादेवसमानमेत्य इतश्चकोराक्षिविलोक-
येति पूर्वानुशिष्टानिजगाद भोज्याम् ५९ पांड्योयमंसापितलंबहारः कूसांगरा
गोहरिचंदनेन आभातिबालातपरक्तसानुःसनिर्झरो द्वारइवादिराजः ६०

पश्चादुक्तव्यं निजगादेत्यर्थः ५९ पांड्यइति अंसयोरपितालंबंतइतिलंबा हारायस्यसः हरिचंदनेन गोशीर्षा-
रव्येन चंदनेन तैलपणीतिगोशीर्षहरिचंदनमित्यमरः कूसांगरागः सिन्धानुलेपनः अयं पांडूनां जनपदानां राजा
पांड्यः पांडोर्जनपदशब्दात्क्षत्रियाड्यण् वक्तव्यइतिज्येण् तस्य राजन्यपत्यवदितिक्चनार्त् बालातपेनरक्ताः
अरुणाः सानवोयस्यसः निर्झरो द्वारः प्रवाहः स्यंदनसहितः प्रवाहो निर्झरोक्षरइत्यमरः अदिराजइवाभाति
६०

सर्ग.
५

१६

विंध्यस्येति विंध्यस्यनाम्नः महाद्रेस्तपनमार्गनिषेधायवर्द्धमानस्येतिशेषः संस्तंभयितानिवारयितानिःशेषं -
पीतः उद्भिस्ततः पुनस्त्यक्तः सिंधुराजः समुद्रोयेन सो गस्त्यः अश्वमेधस्यावभृथे दोक्षांते कर्मणि दोक्षांतो वभृथो य
ज्ञ इत्यमरः आर्द्रमूर्तेः स्नातस्येत्यर्थः यस्य पांड्यस्य प्रीत्या स्नेहेन ननु दाक्षिण्येन सु स्नातं पृच्छतीति सौ स्नाति

विंध्यस्य संस्तंभयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोऽस्मिन्नसिंधुराजः
प्रीत्याश्वमेधावभृथा र्द्रमूर्तेः सौ स्नाति कोयस्य भवत्यगस्त्यः ६१
अस्त्रं हरादासवता दुरापयेन इंद्रलोका वजयाय दृप्तः पुराज
न स्थानविमर्दशंकी संधायलंकाधिपतिः प्रतस्थे ६२

को भवति पृच्छतीति स्नातादिभ्य उपसंख्यानात् ठक् ६१ अस्त्रमिति पुरापूर्वजनस्थानस्य स्वरालयस्य विमर्द
शंकी उत्प्रेक्षमाणो दृप्तः उद्धतो लंकापती रावणः दुरापं दुर्लभमस्त्रं ब्रह्मशिरोनामकं हरादासवतायेन पांड्येन सं
धायेंद्रलोका वजयाय इंद्रलोकं जेतुं प्रतस्थे इंद्रविजयिनो रावणस्यापि विजयेत्यर्थः ६२

रघु. टी.

१७

अनेनेति महाकुलीनेन महाकुलेजातेन महाकुलादजरक्ताविति रक्जप्रत्ययः अनेन पांडयेन पाणीत्वदीये विधि
वद्यथा शस्त्रं गृहीते सति गुर्वगुरुः वीतो गुणवचनादिति डीष् महीवरत्नैरनुविद्धो व्याप्तोर्णव एव मेखलाय स्यास्त
स्याः इदं विशेषणं मत्स्यां इंदु मत्यां च योज्यं दक्षिणस्यादिशः सपत्नी भव अनेन सपत्यं तस्य भावो ध्वन्यते ६३
तांबूलेति तांबूलवल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणद्धाः परिवेष्टिताः पूगाः क्रमुकाया सुतासु तांबूलवल्ली तांबूली

अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीवर्गुर्वी रत्नानु
विद्धोर्णव मेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ६३
तांबूलवल्ली परिणद्ध पूगा स्वेतालतालिङ्गित चंदनासु त
मालपत्रास्तरणा सरंतुं प्रसीद श्वन्मलयस्थलीषु ६४

नागवल्गुपीति घोरं तु पूगः क्रमुक इति चामरः एता लताभिरालिङ्गिताश्चंदनामलयजाया सुतासु गंधसारो मल
यजो भद्रश्चिश्चंदनो स्त्रियामित्यमरः तमालस्य तापिच्छारव्यस्य पत्राणामास्तरणं या सुतासु कालः स्कंधस्तमा
लः स्यात्तापिच्छोपीत्यमरः मलयस्थलीषु शश्वत्सु हुर्मुहुः सदा चरंतुं प्रसीद अनुकूला भव ६४

सर्ग

६

१७

इंदावेरेति असौ नृप इंदावरश्यामतनुस्त्वं रोचना गौरो च नेव गौरी शरीरयष्टिर्यस्याः सा अतः तडित्तोयदयोर्विद्यु-
न्मेषयोरिव वांयुं वयो र्योगसमागमोन्योन्यस्य शोभायाः परिवृद्धये स्त ६५ स्वस्फुरिति विदर्भाधिपते भोजस्य स्व-
स्फुरिंदुमत्याश्चेतसितदीयः सनंदासंबंधी उपदेशो वाक्यं दिवाकरस्यादर्शनेन बद्धकोशे मुकुलिते अरविंदेन क्षत्र-
नाथांशुश्चंद्रकिरण इवांतरमवकाशं न लेभे ६६ संचारिणीति पतिंवरासा इंदुमती रात्रौ संचारिणी दीपशिखे

इंदावरश्यामतनुर्नृपो सौत्वं रोचना गौर शरीरयष्टिः अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वांयोगस्त-
डित्तोयदयोरिवास्त ६५ स्वस्फुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो लेभेंतरं चेत्तसिनोपदेशः दिवाक-
रादर्शनबद्धकोशेन क्षत्रनाथांशुरिवारविंदे ६६ संचारिणी दीपशिखे वरात्रौ यंयं व्यती-
याय पतिंवरासा नरेन्द्रमार्गादृद्वप्रपेदे विवर्णभावं ससभूमिपालः ६७ ७ ७

वयंयंभूमिपालं व्यतीयाय अतिचक्राम अतीत्यगता ससभूमिपालः सर्वइत्यर्थः नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां-
द्विर्वचनं नरेन्द्रमार्गे राजपथेऽहारव्योगृहभेद इव स्याददृष्टौ ममस्त्रियामित्यमरः विवर्णभावं विच्छायत्वं-
अदृष्टतमो वृत्तत्वं प्रपेदे ६७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

रघु. टी.

१८

तस्यामिति तस्यामिंदुमत्यामुपस्थितायां मासन्नायां सत्यां रघोः सू नुरजो मां वृणीत न वेति समाकुलः संशयि-
तो भूत् अथास्याजस्य वामे तरो वामादितरो दक्षिणो बाहुः केयूरं बध्यतेऽत्रेति केयूरबंधो गदस्थानं तस्योद्ध्वसि-
तैः स्फुरणैः संशयं नुनो दस्फोटयामास ६८ तमिति कुमारी सर्वेष्ववयवेषु अनवद्यमदोषं तमजं प्राप्य अन्योप-
गमात् राजांतरोपगमनात् व्यावर्त्तत निवृत्ता तथा हि षट्पदालिः मृगावलिः प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितं पु

तस्यां रघोः सू नुरुपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलो भूत्
वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबंधो लुसितैर्नुनो द ६८
तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं व्यावर्त्ततान्योपगमात् कुमारी न
हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षांतरं कांक्षति षट्पदालिः ६९

षितमित्यर्थः फुल्लतेः पचाद्यच् फुल्लतेस्तु प्रफुल्लमिति पठितव्यं अनुपसर्गादिति निषेधादित्युभयथापि न-
कश्चिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् सहकारं चूतविशेषमेत्य आम्नश्चूतोरसालश्च सहकारोति सौरभ इत्यमरः वृ-
क्षांतरं न कांक्षति न हि सर्वोत्कृष्टवस्तुलाभेपि वस्त्वंतरस्याभिलाषः स्यादित्यर्थः ६९

सर्ग

६

१८

तस्मिन्निति तस्मिन्नजे समावेशिता संक्रांता चित्तवृत्तिर्यस्यास्तां इंदोः प्रभेव प्रभायस्यास्तां आल्हादकत्वा
दिंदुसाम्यं इंदुमतीमवेक्ष्य अनुक्रमज्ञा वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञासूनंदा इदं वक्ष्यमाणं सविस्तरं सप्रपंचं प्रथनेवाव
शब्द इति यजोविषेधात् क्रदोरबित्यप्रत्ययः विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तर इत्यमरः वाक्यं वक्तुं

तस्मिन् समावेशितचित्तवृत्तिमिंदुप्रभामिंदुमतीमवेक्ष्य
प्रचक्रमेवक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सूनांदा ७०
इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत्
काकुत्स्थशब्दयत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोसलेंद्राः ७१

प्रचक्रमे ७० इक्ष्वाकिति इक्ष्वाकोर्मनुपुत्रस्य वंश्यो वंशो भवः नृपाणां ककुदं श्रेष्ठः ककुश्च ककुदं श्रेष्ठे वृषां से
राजलक्ष्मणीति विश्वः आहितलक्षणः परव्यातगुणः गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणावित्यमरः ककुदि वृ
षां सेति ष्ठीति ककुत्स्थ इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजाभूद्यतः ककुत्स्थादारभ्योन्नतेच्छामहाशयाः महेच्छस्तुम

हाशयइत्यमरः उत्तरकोसलेन्द्राजानोदिलापादयः श्लाघ्यं प्रशस्तं ककुत्स्थस्यापत्यं पुमान् काकुत्स्थः काकु
त्स्थइतिशब्दं संज्ञां दधति बिभ्रतितन्नामसंस्पर्शोपिवंशस्य कीर्तिकर इति भावः पुरांकिल पुरंजयो नाम साक्षा
द्भगवतो विष्णोरंशावतारः कश्चित् ऐक्षाको राजा देवैः सह समयबंधने देवास्तरुद्धे महोक्षरूपधारिणो महेंद्र
स्य ककुदिसिथित्वा पिनाकिलालयानिखिलमस्तरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञां लेभे इति पौराणिका कथा त्रानुसंधे

महेंद्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्राप्ता पिनाकिलीलः
चकार बाणैरस्तरांगनानांगंडस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ७२

यावद्व्यते चायमेवार्थ उत्तरश्लोके ७१ महेंद्रमिति यः काकुत्स्थः संयतियुद्धे महानुक्षामहोक्षः अ-
चतुरेत्यादिनानिपातः तस्य रूपमिव रूपं यस्य तं महेंद्रमास्थायारुत्थात एव प्राप्ता पिनाकिन ईश्वरस्य ली
लायेन सतथोक्तः सन् बाणैरस्तरांगनानांगंडस्थलीः प्रोषितपत्रलेखानि वृत्तपत्ररचनाश्चकार तद्गर्तुं न सुरा
नवधीदित्यर्थः नहि विधवाः प्रसाध्यंत इति भावः ७२

ऐरावतेति यः ककुत्स्थः ऐरावतस्य गजस्यास्फालनेन ताडनेन विश्लथं शिथिलं अंगदमंगदेन स्वकीयेन संघ
दृयन् संघर्षयन् स्वामग्र्यां श्रेष्ठां मूर्तिमुपेयुषोऽपि प्राप्स्यति च गोत्रभिद इन्द्रस्यार्धमासनस्यार्द्धासनं अर्द्धनपुंस
कमिति समासः अधितष्ठौ अधिष्ठितवान् रूपादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येत्यभ्यासेन व्यवहारेऽपि षत्वं न केवलं महो
क्षरूपधारिण एवेन्द्रस्य ककुदमारुरुक्षत् किंतु निजरूपधारिणोऽपीन्द्रस्यार्धमासनमित्यपि शब्दार्थः अथवा अर्धा

ऐरावतास्फालनविश्लथयः संघदृयन् अंगदमंगदेन उपेयुषः स्वामभिर्मूर्ति
मग्र्यामर्धमासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ ७३ जातः कुले तस्य किलो रुकीर्तिः कुलप्र
दीपो नृपतिर्दिलीपः अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वेशक्राभ्यसूयाविनिवृत्तयेयः ७४

सनमपीत्यग्रेणान्वयः ७३ जातइति ऊरुकीर्तिर्महायशाः कुलप्रदीपो वंशप्रदीपको दिलीप इति नृपतिः त
स्य ककुत्स्थस्य कुले जातः किल यो दिलीपः शक्राभ्यसूयायाः विनिवृत्तये इन्द्रप्रीतये न त्वशतयेति भा
वः एकेनोनाः शतं क्रतवो यस्य स एकोनशतक्रतुस्तस्य भावे तत्वे अतिष्ठत् इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमव
शेषितवानित्यर्थः ७४

रघु.री.

२०

यस्मिन्निति यस्मिन् दिलीपे महं शासति विहरत्यत्रेति विहारः क्रीडास्थानं तस्यार्द्धपथे निद्रांगतानां वाणि
नानां मत्तांगनानां वाणिनीनर्तकी मत्ताविदग्धा वनितासु चेत्येति विश्वः अंशुकानिवस्त्राणि वातोपि नास्त्रंसय
तु नाकंपयतु आभरणाय कोहस्तं लंबयेतु तस्याज्ञासिद्धत्वात् अकुतोभयसंचाराः प्रजा इत्यर्थः अर्द्धश्चा
सौपंथाश्चेति विग्रहः समप्रविभागे प्रमाणाभावा नैकदेशि समासः ७५ पुत्र इति विश्वजितो नाम महाकृतोः

यस्मिन्महं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्द्धपथे गतानाम्
वातोपि नास्त्रंसयदंशुकानिकोलंबयेदाभरणाय हस्तम् ७५
पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाकृतो विश्वजितः प्रयोक्ता
चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्दिभूतिम् ७६

प्रयोक्ता अनुष्ठाता तस्य दिलीपस्य पुत्रो रघुः पदं पित्र्यमेव प्रशास्ति पालयति यो रघुश्च तस्य यो दिग्भ्य आवर्जि
ता लृता संभृता सम्यग्वर्जिता च यातां चतुर्दिगावर्जितसंभृतां विभूतिं संपदं मृत्पात्रमेव शेषो यस्यास्तामकरोतु
विश्वजिद्यागस्य सर्वस्वदक्षिणा कत्वादित्यर्थः ७६

सर्ग

६

२०

आरूढमिति किंचाद्रीनारूढमुदधान्प्रतीर्णं अवगाढं सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः भुजंगमानां वसतिं पा
तालं प्रविष्टं मूर्ध्वं स्वर्गादिकं गतं व्याप्तं इत्थं सर्वदिग् व्यापीत्यर्थः अनुबन्धातीत्यनुबन्धि चाविच्छेदिकालत्रव्या

आरूढमद्रीनुदधान्प्रतीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम्
ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धियशः परिच्छेत्तुमियत्तया लम् ७७

पकंचेत्यर्थः अतएवैवं भूतं यस्य यश इत्यत्तया देशतः कालतो वा केन चिन्मानेन परिच्छेत्तुं परिमातुं ना
लंनशक्यम् ७७

रघुः दी-

२१

असाविति असावजारव्यः कुमारः त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिमिंद्रं जयंत इव जयंतः पाकशासनिरित्यमरः तं रघु
मनुजातस्तस्याज्जात इत्यर्थः तज्जन्योपितदनुजातो भवति जन्यजनकयोरानंतर्थात् गत्यर्थाकर्मकश्चिषशीडू
स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेतिक्तः अनुपसृष्टत्वात्सकर्मकत्वं आह चात्रैव वृत्तिकारः श्लिषादयः सोपसर्गाः

सर्ग

६

असौ कुमारस्तमजो नुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयंतः
गुर्वंधुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं विभर्ति ७८

सकर्मका भवन्तीति दम्यः शिक्षणीयावस्थो योऽजः गुर्वंधुवनस्य धुरंधुर्येण धुरंधरेण चिरनिरूढेन पित्रा सदृशं
तुल्यं तथा तथा विभर्ति यथा कश्चिद्दत्सतरोपि धुर्येण महोक्षेण समं वहतीत्युपमालंकारो ध्वन्यते दम्यवत्सतरो समा
वित्यमरः ७८

२१

कुलेनेति कुलेनकांत्यालावण्येननवेनवयसायौवनेनविनयः प्रधानंयेषांतैस्तैर्गुणैः श्रुतशीलादिभिश्चात्मन
स्तुत्यंस्वानुरूपममुमजंत्वंवृणीष्व किंबहुनारत्नंकांचनेनसमागच्छतुसंगच्छतांप्रार्थनायांलोढ् रत्नकांचन
योरिवात्यंतमनुरूपत्वाद्युवयोः समागमः प्रार्थ्यतइत्यर्थः ७९ ततइति ततःसुनंदावचनस्यावसानेअंते

कुलेनकांत्यावयसानवेनगुणैश्चतैस्तैर्विनयप्रधानैः त्वमात्म
नस्तुत्यममुंवृणीष्वरत्नंसमागच्छतुकांचनेन ७९
ततःसुनंदावचनावसानेलज्जांतनूकृत्यनरेन्द्रकन्या
दृष्ट्याप्रसादामलयाकुमारप्रत्यग्रहीत्संवरणस्त्रजेव ८०

नरेन्द्रकन्याइंदुमतीलज्जांतनूकृत्यसंकोच्यप्रसादेनमनःप्रसादेनामलयाप्रसन्नयादृष्ट्यासंवरणस्त्रजास्त्रयंव
रार्थस्त्रजेवकुमारमजंप्रत्यग्रहीत् स्वीचकारसम्यक्सातुरागमपश्यदित्यर्थः ८० ७ ७ ७

रघु.टी.
२२

सेति साकुमारी यूनितस्मिन्नजे अभिलाषबंधमनुरागग्रंथिंशालीनतया अधृष्टतया स्यादधृष्टस्तशालीन
इत्यमरः शालीनकोपीने अधृष्टाकार्ययोरिति निपातः वक्तुं न शशाक तथापि अरालकेश्याः सोभिलाषबंधो रो-
मांचलक्ष्येण पुलकव्याजेन व्याजोपदेशोलक्ष्यं चेत्यमरः गात्रयष्टिंभित्वा निराक्रमत्सात्विकाविर्भावलिङ्गेन प्रका-

सर्ग
६

सायूनितस्मिन्नभिलाषबंधंशशाकशालीनतयानवक्तुम्
रोमांचलक्ष्येण सगात्रयष्टिंभित्वा निराक्रामदरालकेश्याः ८१
तथागतायां परिहासपूर्वसरव्यां सरवीवेत्रधराबभाषे आ
र्ये ब्रजामोन्यत इत्यर्थे नां वधूरसूयाकुटिलंददर्श ८२

शित इत्यर्थः ८१ तथेति सरव्यामिंदुमत्यां तथागतायां तथाभूतायां दृष्टानुसगायां सत्यामित्यर्थः सरवी सहचरी सरव्य
शिश्वातिभाषायाभितिनिपातनात् डीष् वेत्रधरासुनंदाहे आर्ये पूज्ये अन्यतो न्यं प्रति ब्रजाम इति परिहासपूर्वमाबभा
षे अथ वधूरिंदुमती एनां सुनंदामसूयया रोषेण कुटिलं यथा तथा ददर्शान्यगमनस्यासत्त्वादिति भावः ८२

२२

सैति करभः करप्रदेशविशेषः मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिरित्यमरः करभउपमाययोस्तावूरुय
स्याः सा करभोपमोरुः ऊरुत्तरपदादौपम्यइत्यूडः प्रत्ययः साकुमारीचूर्णेनिमंगलचूर्णेनिगौरंलोहितंगुणंस्त्र

साचूर्णगौरंरघुनंदस्यधात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः
आसंजयामासयथाप्रदेशंकंठेगुणंमूर्तमिवानुरागम् ८३

जमित्यर्थः मूर्त्तमूर्त्तिमंतमनुरागमिवधात्र्याउपमातुः सनंदायाः कराभ्यांरघुनंदनस्याजस्यकंठेयथाप्रदेशंय
थास्थानमासंजयामास आसक्तंकारयामास नतु स्वयमनौचित्यात् ८३

रघु. टी.
२३

तयेति वरेण्योवरणीयउत्कृष्टः वृजएण्यः सोजोमंगलपुष्पमय्यामधूकादिकुसुमप्रकृतयाविशालवक्षस्थलेलं
बयालंबमानयातयास्त्रजाविदर्भराजावरजामिंदुमतीकंठार्पितौबाहूएवपाशौययातामसंस्तमन्यतेर्लुङ्. बाहु
पाशकल्पंकरं अन्वभूदित्यर्थः ८४ शशिनमिति तत्रस्वयंवरेसमगुणयोस्तुल्यगुणयोरिदुमतीरघुनंदनया

तयास्त्रजामंगलपुष्पमय्याविशालवक्षस्थललंबयासः
अमंस्तकंठार्पितबाहुपाशाविदर्भराजावरजांवरेण्यः ८४
शशिनमुपगतेयंकौमुदीमेघमुक्तंजलनिधिमनुरूपंजन्तुकन्या
वतीर्णा इतिसमगुणयोगप्रीतयस्तत्रपौराः श्रवणकटुनृपाणा
मेकवाक्यंविबुधः ८५

योगेनप्रीतिर्येषांतेसमगुणयोगप्रीतयःपौराःपुरेभवाजनाःइयमजसंग
ताइंदुमतीमेघैर्मुक्तंशशिनंशरच्चंद्रमुपागताकौमुदीअनुरूपंसदृशंजलनिधिमवतीर्णाप्रविष्टाजन्तुकन्याभागीर
थीतत्सदृशीत्यर्थः इत्येवंनृपाणांश्रवणयोःकटुपुरुषमेकमविसंवादिवाक्यमेकवाक्यंविबुधःमालिनीछंदः ८५

सर्ग
६

२३

प्रमुदितेति एकतएकत्रप्रमुदितोत्तृष्टोवरस्यजामातुःपक्षोवर्गोयस्यतत्तथोक्तं अन्यतोऽन्यत्रवितानंशून्यंभगना
शत्वादप्रहृष्टमित्यर्थः तत्क्षितिपतिमंडलमुषसिप्रभातेप्रफुल्लपद्मकुमुदवनेनप्रतिपन्ननिद्रं प्राप्तनिमीलनंसरइव
सरसस्तुल्यमासीत् पुष्पिताग्राच्छंदः ८६ इतिश्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोल

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमंडलयन्यतोवितानम् उषसि सर
इवप्रफुल्लपद्मकुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ८६ इतिश्रीरघुवंशे म
हाकाव्येकालिदासकृतौइंदुमतीस्वयंवरोनामषष्ठःसर्गःसमाप्तः ६

चलमल्लिनाथसूरिविरचितायांरघुवंशव्याख्यायांसंजीवनीव्याख्यायांषष्ठःसर्गःसमाप्तः श्रीकृष्णार्पणमस्तु
मुंबईत. बापूहरशेट देवळेकर यांचे छापखान्यांत छापिला. शके १७८४ दुंदुभीनामसंवत्सरे.
ज्येष्ठकृष्ण ३० समाप्तिमगमत् शुभंभवतु ७ ७ ७ ७ ७ ७

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये षष्ठः सर्गः समाप्तः ६

[OrderDescription]
,CREATED=21.05.20 10:59
,TRANSFERRED=2020/05/21 at 11:02:58
,PAGES=29
,TYPE=STD
,NAME=S0003019
,Book Name=M-3002-SHRI RAGHUVANSH MAHAKAVY
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF

FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF

FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,